

महाराष्ट्रातील भटक्या विमुक्त पाथरवट जमातीचे सामाजिक जीवन

उज्वला समाधान डांगे

संशोधक विद्यार्थी

हनुमान नगर, जि.प. शाळे मागे, लहान उमरी,

अकोला-४४४००५

फोन नं:- ९३७०९७८६८०

ई-मेल:- ujwaladange83@gmail.com

सारांश:-

पाथरवटांच्या घामातून नि कष्टातून बनलेल्या वरवंत्याने उखळाने वा जात्याने अनादी काळापासून ,खलबत्याने , आजच्या आधुनिक काळापर्यंत जगातील समस्त मानवजातीला विविध प्रकारे घास भरवून विविधांगीपोषण केले आहे त्याच . ज्यांना पुढे दुधातुपाचे !लाखो लोक ज्यासमोर नतमस्तक होतात असे देवही घडवले ,पाथरवटांच्या हातांनी कित्येक देवालययातील पाथरवटांच्या श्रमाने बनविलेले दगड ज्यांच्या समाध्यांवर सजून त्यांना मोक्षही मिळाला असेल !अभिषेकही होत राहिले परंत !कदाचित्ु त्याच पाथरवटांच्या अवतीभोवती मात्रदगडामध्ये कोरीव कामे करून .आजही दगड आणि धोंडेच आहेत , कलेचे उत्कृष्ट सादरीकरण करणाऱ्या या समाजाला कला टिकवण्यासाठी कोणताही पाठिंबा मिळत नसल्याने ही कला केवळ पाच ते दहा टक्के व्य .जोपासण्याचे आव्हान समाजापुढे उभे टाकले आहे कि मार्फतच ही कला आज जपली जात आहे.

पारिभाषिक संज्ञा - पाथरवट, जमात, समाज, भटके .

एकविसावे शतक हे केवळ भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे व प्रगतीचे शतक ठरले आहे या शतकात . तंत्रज्ञान क्षेत्रात काम ,विज्ञान .अनेक शोध लागले .विज्ञानाने एवढी क्रांती केली की जे अशक्य वाटत होते ते सहज शक्य झाले करणाऱ्या लोकांना तर सोन्याचे दिवस आले हा प्रगतीचा डांगोरा सर्वत्र पिटला जात असतानाच आपल्या श्रमावरकलेवर ज्यांची , यांचे बोलके उदाहरण .भिकेकंगाल झाला ,उपजीविका होती असा भटका विमुक्त समाज मात्र या विज्ञानयुगात मागासला गेला खल ,वरवंटा ,पाटा ,उखळ ,निर्जीव दगडापासून जाते .म्हणजे पाथरवट समाज होयबत्ता आदी वस्तू घडवून मानवाचे जीवन सजीव करून आपला चरितार्थ कसाबसा चालविणारा समाज म्हणजे पाथरवट वा पाथरवट म्हणजेच वडार समाज ,पाटा . ,सारवलेली जमीन ,मोठे अंगण .वरवंत्यावर वाटलेल्या मसाल्याची भाजी मिळेल वाचल्यावर अनेकांची पावले तिकडे वळतात पाट्यावर वाटलेला मसालादगडापासून घडवलेल्या .चुलीवरची भाकरी असं वर्णन थेट आपल्याला गावची आठवण करून देत , .आणि संपन्नही केली आहे .या वस्तूंनी भारतीयांची संस्कृती अनेक अर्थानी घडवली आहे

पाथरवट समाज हा तसा देशभर पसरला असला तरी तो महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, उडीसा, राजस्थान, गुजरात, बंगाल, बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, हिमाचल प्रदेश, कर्नाटक व तसेच दिल्ली या राज्यात मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतो. प्रत्येक प्रदेशातील भाषाभेदांमुळे या समाजाला वेगवेगळी नावे मिळालेली दिसतात उदा. महाराष्ट्रात वडार किंवा पाथरवट म्हणत असले तर कर्नाटका त्यांना वड्डर म्हणून ओळखले जाते. आंध्रात या समाजाला वड्डोल्लु वा ओडुर असे म्हटले जाते. तर तामिळनाडूत ओड्डन नायकन वा ओड्डर म्हणून ओळखले जाते. गुजरात व उत्तरेतील इतर राज्यात त्यांना ओड अथवा ओडिया म्हणून ओळखले जाते. वडार या समाजाची मूळ स्थान ओडिसा आहे असे विविध संशोधकांनी सिद्ध केले.

पुरातन काळी लेण्या, शिल्प, दगडी मंदिरे, देवांच्या मूर्ती घडविणारा शिवाजी महाराजांच्या काळात अनेक गडकिल्ले बांधणारा पाथरवट समाजाचा मोठा इतिहास आहे. बारा बलुतेदारांपैकी एक असा हा शिल्पकार समाज आहे. त्या वेळी मर्यादित साधनांच्या मदतीने असे शिल्पवैभव निर्माण केले ते या पाथरवट समाजाच्या पाषाण कौशल्याने. वडार समाज हा मूळचा पाथरवट समाज आहे. यांच्या कामाचे स्वरूप एक काम संपले की दुसरीकडे विस्थापित होत होता. भटकेपण या समाजाला चिकटले ते या समाजाची अपरिहार्यता म्हणून. पाषाण कार्यात अनेक प्रकार आल्याने त्या कामात प्रावीण्य मिळवणाऱ्यांच्या

पोटजाती बनू लागल्या. मुळात या व्यवसायात जितके कौशल्य हवे असते तितकेच ते काम कष्टाचेही. मोठमोठे पाषाण खंड तोडून चिरे घडवणे ते दगडी वस्तू बनवण्यासाठी शारीरिक शक्तीची तेवढीच आवश्यकता असते. या समाजाच्या स्त्रिया पुरुषा इतकीच कष्टाची कामे करीत असतात.

पाथरवट हा भूतलावरचा प्रथम कारागीर मानला जातो. रामायण महाभारत काळात सुद्धा पाथरवट आणि त्यांच्या शिल्पकलेचे उल्लेख आढळतात. मध्य युगात सातवाहन, मौर्य, गुप्त, वाकाटक, चालुक्य, राष्ट्रकूट, यादव या हिंदु शासकांचा काळ स्थापत्य शिल्पकलेचा सुवर्णकाळ मानला जातो. झुणेश्वर, त्र्यंबकेश्वर इत्यादी सारखी बारा ज्योतिर्लिंग मंदिरे, तुळजापूर, कोल्हापूर येथील मंदिरे, मदुराईचे मिनाक्षी मंदिर, कोणार्क सूर्य मंदिर, यासारख्या शक्तिपीठांची मंदिरे असो की सांची, सारनाथ सारखे स्तूप असो आजही पाथरवटांच्या कलासंपन्नतेची साक्ष देत हजारो वर्षांपासून उभी आहेत. पाथरवट समाजाने अनेक दुर्ग, राजमहल सुद्धा बांधले. त्याचबरोबर परकीय आक्रमकांशी लढण्यात अनेक राजांना मोलाची साथ दिली. राजपुतानातून महाराष्ट्रात आलेला पाथरवट समाज महाराणा प्रतापसिंह यांच्या घराण्याशी आजही आपले नाते अभिमानाने सांगतो.

सुमारे 350 वर्षांपूर्वी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी स्थापन केलेल्या हिंदवी स्वराज्याचे खंबीर आधार म्हणजे गड-किल्ले. हे गड किल्ले बांधण्यात सुद्धा पाथरवटांची महत्त्वाची भूमिका राहिली आहे. केवळ गडकोटच नाही तर जलदुर्ग, भुईकोट किल्ले, गिरिदुर्ग इत्यादी उभारण्यात महाराष्ट्रातील पाथरवट समाजाचे मोठे योगदान आहे. मराठ्यांची राजधानी रायगडावरील हिरोजी इंदुरकर यांच्या नावाचा पायरीचा दगड आजही त्याची साक्ष देतो.

इंग्रजांच्या राजवटीत टोलेजंग इमारती, महामार्गावरील बोगदे, रेल्वे स्थानके, कोर्ट कचऱ्या, इमारती, इंग्रजांचे अतिथीगृह, प्रार्थना स्थळे इत्यादी उभारण्यासाठी या समाजाचे सहकार्य इंग्रजांनी घेतले. त्यांची आठवण म्हणून कसारा घाटात आजही नऊ क्रमांकाच्या बोगद्यावर स्वर्गीय नानाजी गोपाल पाथरवट यांचे नाव कोरलेले दिसते.

दुर्दैवाने इंग्रज आल्यानंतर राजेशाही संपुष्टात आली व काही अंशी स्थिरावलेल्या या समाजाची भटकंती पुन्हा एकदा सुरू झाली. 1857 च्या उठावा नंतर पाथरवट समाजाचा या उठावात सहभाग असल्याचा ठपका ठेवत इतर भटक्या विमुक्त जाती जमाती सोबतच सन 1871 चा गुन्हेगारी जातीजमाती कायदा इंग्रजांनी पाथरवटांना लागू केला. परिणामी हा समाज आर्थिक विपन्नावस्थेत गेला. अनेक प्रश्नांना त्यांना सामोरे जावे लागले. भटकंती करताना अनेक ठिकाणी आपली शिल्पे विकायला जाताना आधी पोलीस पाटलाला वर्दी त्यांना द्यावी लागे. त्यामुळे एक प्रकारे सामाजिक अपमान त्यांना सहन करावा लागत असे.

पाथरवट यांच्या बोलीभाषेची स्वतंत्र लिपी नाही ज्या .विदर्भात पाथरवट प्रामुख्याने मराठी भाषा बोलतात . भागात ते स्थिरावले तेथील बोली त्यांनी आपली भाषा म्हणून निवडली त्यांच्या भाषेमध्ये कानडी भाषेचाही समावेश . वडिलांना बा किंवा बाबा व ,येतो की ,नाही की ,हो की .उदा .हा शब्द वापरतात " की" भाषेमध्ये मुख्यता .असल्याचे आढळते .आईला माय किंवा माँ असा शब्द वापरतात वयोवृद्ध माणसे सदरा, धोतर, टोपी, बांडीस तर स्त्रिया नववारी लुगडे, चोळी घालतात. काळानुसार राहणीमानात आता बदल दिसतात. जिन्स पॅन्ट, शर्ट, टी-शर्ट, पाचवारी साड्या, ब्लाऊज इत्यादी चा वापर पेहरावात दिसून येतो. पाथरवट समाजांच्या लोकांच्या दररोजच्या आहारात शाकाहारी व मांसाहारी दोन्ही प्रकारच्या अन्नाचा समावेश असतो. पाथरवट समाजातील लोक संक्रांत, होळी, गुढीपाडवा, नागपंचमी, दिवाळी इत्यादी सण मोठ्या उत्साहात साजरे करतात. सण उत्सवाला गोड पदार्थ बनवितात. मुलाच्या जन्मानंतर प्रथेप्रमाणे बारस केल्या जाते. बारश्या नंतर मुंज करताना देवाला नवस कबूल केल्या जातो. मुंज करताना मामाच्या मांडीवर मुलाला बसवून न्हाव्या कडून मुलाची मुंज केली जाते. बकरा बळी, कोंबडा बळी दिला जातो. ही प्रथा प्रामुख्याने विदर्भात आहे. विदर्भात श्राद्ध घालताना पितरांना मास(मटण) फेकण्याची पद्धत होती. परंतु आता पूर्वजांना मांसाहार दाखविण्याच्या पद्धतीचे रूपांतर सात्विक आहारात होता ना दिसून येत आहे. प्राचीन प्रथा आता नगण्य आहेत.

पाथरवट समाजात विवाह गोत्र पाहून वडीलधारी मंडळी जुळवितात. लग्न जुळवतांना पाथरवट समाजात गोत्राला फार महत्त्व आहे. विवाह एकाच गोत्रात किंवा समूहात होत नाहीत. मात्र, मामाच्या मुलीशी लग्न लावून दिले जाते. गोत्र जुळल्यानंतर

जातपंचायतीच्या पंचमंडळींना बोलावून लग्न जमल्या चे सांगितले जाते. पंचमंडळी मुलाकडून लग्न खर्च म्हणून हुंडा घेतात. हुंड्याला 'ओली' असे म्हणतात. लग्न ठरल्यानंतर सुपारी फोडून 'गट्टी फट्टेद' म्हणजेच साखरपुड्याचा कार्यक्रम होतो. या कार्यक्रमानंतर कोणत्याही कारणास्तव लग्न मोडता येत नाही. लग्नाच्या अगोदर वधू-वरास 'गंधाम' (चंदनाचा टिळा लावला जातो). पाथरवट समाजात लग्न लावण्यासाठी भडजी किंवा ब्राह्मण बोलावत नाही. तर गोत्रातील विशिष्ट व्यक्तीस बोलावून लग्न लावण्याचा मान दिला जात असे. अलीकडच्या काळात ब्राह्मणाला लग्न लावण्याकरिता बोलाविले जाते व विधीपूर्वक लग्न लावले जाते.

पाथरवट समाजातील प्रतिष्ठित व अनुभवी मंडळी पंच या नात्याने जातीच्या व्यवहारासंबंधी समाजातील सुव्यवस्था व नैतिकता सांभाळण्याचे काम करित असत. जातीमधील व व्यक्तीमधील होणारे वाद/भांडणे त्रयस्थ पंचा मार्फत मिटवले जात असत. जात पंचायतीतील पंचमंडळ इस भैड, भोईड असे म्हणतात. पंचमंडळी वंशपरंपरेने किंवा निवड पद्धतीने निवडले असतात. समाजातील व्यक्तीने पोलीस स्टेशन किंवा कोर्टकचेरी न करता आपली समस्या जाती पंचायतीसमोर मांडली पाहिजे असा पाथरवट समाजात दंडक आहे. जात पंचायत बसविण्याचे कारणे पुढील प्रमाणे असतात. जात बांधवांना विश्वासात न घेता कोणतेही निर्णय घेणे, वरिष्ठांचा मान न राखणे, समाजातील निती-नियमाचे पालन न करणे, विवाहबाह्य संबंध ठेवणे, आंतरजातीय विवाह करणे, समोत्र विवाह होणे, कौटुंबिक वाद इत्यादी. महाराष्ट्रात सध्या पाच गटात पाथरवट समाज विखुरलेला आढळतो. साधारणपणे सुरवातीला तीन-चार लगतचे जिल्ह्यात आणि नंतर कामधंदा निमित्ताने भटकंती असा तो विखुरलेला गेला असावा. जेथे काम मिळेल तेथे त्या त्या राजाच्या पदरी मंदिरे, राजवाडे, धार्मिक तीर्थ-क्षेत्री त्यांच्या वस्त्या स्थिरावल्या. तसे त्यांच्यात अनेक कूळ निर्माण झाली. पाथरवट जातीमध्ये नाईक हे प्रमुख कुळ आहे. ह्या कुळातील काही बांधव इंगळे व बावणे अस देखील कुळ लावतात. नाईक या कुळाकडे गटाचे नेतृत्व असल्याने पाच पंच प्रमुखामध्ये त्यांना प्रमुख मानाचं स्थान असे. ह्या कुळाला जातीत खूप सन्मान असे. जातीचे भांडणतंटे, वाद-विवाद, तक्रारी यावर इतर पंचांच्या मदतीने, साक्ष निती आधारित न्यायनिवाडा करून दंड ठरविला जाई. तसेच लग्न, मोहतीर (दुसरा विवाह) काडीमोड इत्यादी प्रकरणात पण निवाडा करीत. पाथरवट जातीमध्ये चौधरी कुळा कडे गटाचे सह-नेतृत्व असे. ह्या कुळातील काही बांधव गुरुखेले व गुरवे अस देखील कुळ लावतात. पाच पंच मध्ये सहप्रमुख म्हणून मानाचे स्थान असे. पंच मंडळांच्या सहाय्याने समाजात न्यायनिवाड्यात सहभागी असत. नाईक हजर नसतांना पंच प्रमुखांचा मान मिळे. तसेच आटके, सदांशिव, साळुंके, वांजे, खोलापुरे, माने, कवळे, वांजरे मोरे, सरवटे इत्यादींचे उल्लेख आहेत. तसेच विदर्भात खरडे आणि वाडेकर हे भाऊ आहेत. खरडे, बळकार, डहाळे, ढाले, हानोरे, कोकणे, वाडेकर इत्यादी पाथरवट आढळतात. अलीकडे यांच्यात आडनावांवर 'कर' लावण्यात येत आहे उदाहरणार्थ खरडे ही खरडेकर आहे. जेजुरी चे खंडोबा हे त्यांचे कुलदैवत आहे. तुळजापूरची तुळजाभवानी ही त्यांची कुलदेवता आहे. पाथरवट विश्वकर्मा ला आपले आराध्य दैवत मानतात. हा समाज दरवर्षी विश्वकर्मा जयंती मोठ्या उत्साहात साजरी करतो. विश्वकर्मा मंदिर बाभूळगाव, शेलगांव (अटोल) येथे आहे. तसेच पाथरवट हनुमान, दुर्गा माता, यल्लमा, लक्ष्मी, इटलाई, म्हसोबा या देवतांना मानतात.

शिल्पी, शिलावट, पाथरवट समाजाचा पारंपारिक व्यवसाय हा दगडाच्या मुर्त्या, दगडांची शिल्पे बनवणे. कोरीव कामे करणे. गृहोपयोगी दगडांच्या वस्तू बनवणे.जाते, पाटे,वरवंटे खलबत्ता, उखळ-मुसळ बांधकामासाठी चा दगड बनविणे हा होता. गृह उपयोगी वस्तू बनवून त्या गावोगावी गाढवावर, बैलगाडीतून नेऊन विकणे व आपला उदरनिर्वाह करणे असे या समाजाचे भटके स्वरूप आहे. सहाजिकच जेथे दगडाची व कामाची उपलब्धता असेल अशा ठिकाणी पाथरवट समूहाने, गटागटाने भटकंती करून राहतात.राजेशाही शासनव्यवस्थेत या समाजाला राजाश्रय लाभला. हा राजाश्रय त्यांच्या शिल्पकलेच्या विकासासाठी सुवर्णकाळ होता.

पाथरवटांची शिल्पकला ही इतर कलांच्या तुलनेत फार वेगळी आहे. या कलेत त्रीमीतीला(श्री डायमेशनला) विशेष महत्व असते. साधारणपणे दगडांच्या खाणी ज्या ठिकाणी आहेत तिथे या समाजाने भटकंती सोडून कायमचे वास्तव्य

केलेले दिसते. शिल्पकलेत ताकदीपेक्षा तंत्राला अधिक महत्त्व आहे. सामान्य माणसाला जिथे दगड दिसतो तिथे पाथरवटाला त्या दगडात मूर्ती दिसत असते. मूर्तीवरील फक्त अनावश्यक भाग तो काढून टाकतो. नक्षीदार दगड, बांधकामासाठी लागणारा घडवलेला दगड, (फाडी) मंदिराचे खांब, किल्ल्याच्या तटबंदी साठी लागणारा दगड, ग्रामीण भागात वापरले जाणारे गृहउपयोगी साहित्य, (जाते, पाटे वरवंटे, उखळ-मुसळ खलबत्ते इत्यादी) त्याचबरोबर देवी-देवतांच्या आकर्षक मूर्ती या आणि अशा अनेक गोष्टींचा समावेश पाथरवटांच्या शिल्पकलेत होतो.

शिल्पकलेसाठी योग्य दगड निवडणे हे त्यांच्या दृष्टीने सर्वात महत्त्वाचे असते. खाणीतून दगड काढतानाच ते विशिष्ट आकाराचे काढले जातात. नंतर ते घडविण्यासाठी आल्यावर कोणता दगडा पासून कोणती वस्तू घडवता येईल याचा अंदाज घेऊन दगड निवडले जातात. दगड वापरला जात असला तरीही दगडाची कठीणता पाहून कोणता दगड योग्य आणि कोणता दगड अयोग्य ठरवले जाते. निवडला गेलेला दगड फार टणक (काळा पाषाण) वा फार कच्चा नसावा. मध्यम प्रतीचा दगडांची निवड शिल्पकलेसाठी केली जाते. कडक म्हणजे घडवायला कठीण असणाऱ्या दगडा पासून केलेल्या वस्तू अधिक काळ टिकतात. शिल्प घडवताना जी अवजारे वापरली जातात ती अवजारे सुद्धा फार महत्त्वाची असतात. योग्य आकार देण्यासाठी, योग्य अवजार वापरावे लागते. अवजारांमध्ये प्रामुख्याने छन्नी, हातोडा, पोगर, सब्बल किंवा पहार या सारख्या अवजारांचा उपयोग होतो. अलीकडच्या काळात आधुनिक मशीन जसे ग्राइंडर हे शिल्पाला अधिक गुळगुळीत करण्यासाठी वापरतांना पाथरवट दिसून येतात.

दगडाच्या खाणीत जिलेटिनच्या कांड्यांनी बार उडवून आधी दगड फोडला जातो. त्यातून उपयोगी पडणाऱ्या दगडांची निवड केली जाते. बैलगाडीत वा चाकांच्या गाड्यावर हा दगड पहारीच्या साह्याने लादून राहत्या ठिकाणापर्यंत आणला जातो. नंतर प्राथमिक संस्कार या दगडावर काही केले जातात. दगडाच्या आकारानुसार व त्या त्या शिल्पानुसार दगड निवडून त्यावर मग परिश्रम घेतले जातात. शिल्प घडवण्यासाठी एक दिवस ते एक महिना प्रसंगी वर्ष इत्यादी कालावधी लागू शकतो. शिल्पाचा आकार व उंची यावर ते अवलंबून असते. शिल्प घडवण्यासाठी पाथरवटांचा दिवस पहाटे सुरू होतो. तांबडं फुटताच दिवसभर ज्या अवजारांच्या साह्याने शिल्पकला करायची त्या अवजारांना ते धार लावतात. धारधार अवजारांच्या साह्याने दिवसभर शिल्प वा गृहपयोगी वस्तू घडवतात. घडवलेल्या वस्तू विकण्यासाठी पाळलेल्या गाढवांवर लादून किंवा भाड्याच्या बैलगाडीने वा वाहनाने गावोगावी नेऊन भटकंती करत विकतात.

आधुनिक युगात दैनंदिन जीवनाच्या वस्तू वापरताना मशीन किंवा यंत्र वापरण्याकडे कल जास्त दिसून येतो त्यामुळे पाथरवटांच्या दगडी साहित्यांना पुरेशी मागणी नाही. हल्ली गृहउपयोगी वस्तू मोजक्याच किंवा मागणीप्रमाणे बनवताना ते दिसतात. बदलत्या काळानुसार दगडी शिल्पा बरोबरच सिमेंट कॉन्क्रेटची शिल्पे बनवण्याकडे सुद्धा हा समाज वळला आहे. त्याचबरोबर मंदिरांचे बांधकाम करणे, मंदिराचे कळस बांधणे यासारख्या कला सुद्धा हा समाज शिकला आहे. आज केवळ

एकेकाळी राजाश्रय लाभलेला, दगडी सुंदर शिल्पे घडवणारा, जगप्रसिद्ध लेण्या, किल्ले, राजवाडे, भुयारं, पूल, रस्ते यासारख्या अनेक अजरामर कलाकृती साकारणारा, पाथरवट समाज आज शिल्पकलेला नसलेला राजाश्रय, समाजाची उदासीनता, शासकीय धोरणं, रोजगाराचा अभाव, शिक्षणाचा अभाव, गरिबी, दारिद्र्य या आणि अशा अनेक कारणांमुळे पुन्हा एकदा भटकंती करण्यास बाध्य झाला आहे. त्यांच्या या भटकंतीचा पुढील पिढ्यांच्या शिक्षणावर प्रतिकूल परिणाम होताना दिसतो आहे.

अखिल भारतीय पाथरवट महासंघाचा संघटनेच्या माध्यमातून विखुरलेल्या पाथरवट समाजाचे एकत्रीकरण * .करण्याचे प्रयत्न समाजातील काही बांधव करताना दिसत आहेत

बाभुळगाव येथील पाथरवट समाजाचे प्रतिनिधित्व करणारे श्री. प्रमोद खरडे सर (प्राथमिक शिक्षक टुनकी) आपल्या कवितेत पाथरवटांची व्यथा खालील प्रमाणे मांडतात.....

पाथरवटाने झिजवून काया

दगडालाही देव केलं

पण दैवही घेते परीक्षा

नशिबी भटकनं आलं

आंम्हा पाथरवटांना

स्थलांतराचा चक्रव्यूह झाला

माझ्या पाथरवटांचा इथे *अभिमन्यू झाला*

दगडतोड मेहनत

विश्वकर्माचा आशीर्वाद

पाथरवटांच्या स्पर्शाने

दगडही बोलतात

निष्प्राणातून अविष्कार

हेच ब्रीद आमचे

दगडातून देव घडवतो

हेच चीज आमचे...

निष्कर्ष :-

१. पाथरवट समाजाची कला काळाच्या ओघात लुप्त होत आहे .
२. वैज्ञानिक युगाचा प्रभाव वाढलेला आहे.
३. एका दगडापासून हवी असणारी वस्तू घडविणे कठीण काम आहे.
४. पाथरवट समाजातील स्त्रिया सुद्धा दगडाला आकार देण्याचे काम करतात.
५. दगडापासून बनविलेल्या वस्तूचा वापर वाढला पाहिजे.

संदर्भ:-

- १) श्री प्रमोद खरडे सर, बाभुळगाव, ता.पातूर, जि. अकोला यांची मुलाखत.
- २) महाराष्ट्रातील नि (वडक जाती (श्री साईनाथ प्रकाशन) देवगांवकर.पी.एस .डॉ ...जमाती-
- ३) श्री उद्धव काळे सर,(जळगाव) यांची मुलाखत.
- ४) मनुबाई चव्हाण, ता.जि. वर्धा यांच्या सोबत चर्चा
- ५) आठवडी बाजार आणि समाज जीवन.... श्री. राज कुलकर्णी
- ६) वडार समाज आणि संस्कृती.... श्री. सतीश पवार